

Uwe Michael Lang

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

LANG, UWE MICHAEL

Privind către Dumnezeul nostru : orientarea în timpul rugăciunii liturgice / Uwe Michael Lang ; trad. din lb. engleză de Mihail Khalid Qaramah și Mihai Răduca ; pref. de pr. prof. univ. Dumitru A. Vanca. - Pitești : Paralela 45, 2019

Conține bibliografie. - Index

ISBN 978-973-47-2824-4

I. Qaramah, Mihail Khalid (trad.)

II. Răduca, Mihai (trad.)

III. Vanca, Dumitru A. (pref.)

2

PRIVIND CĂTRE DUMNEZEUL NOSTRU Orientarea în timpul rugăciunii liturgice

Traducere din limba engleză de
Mihail Khalid Qaramah și Mihai Răduca

Prefață de Pr. prof. univ. Dumitru A. Vanca

*Turning Towards the Lord
Orientation in Liturgical Prayer*
Uwe Michael Lang

Copyright © 2009 by Ignatius Press, San Francisco
All rights reserved

Copyright © Editura Paralela 45, 2019
Prezenta lucrare folosește denumiri ce constituie mărci înregistrate, iar
conținutul este protejat de legislația privind dreptul de proprietate intelectuală.
www.edituraparalela45.ro

Editura Paralela 45

CUPRINS

<i>Răsăritul cel de sus</i> (Prefață la ediția românească)	
Pr. prof. univ. Dumitru A. VANCA.....	9
 Cuvânt-înainte	21
Mulțumiri	25
Introducere	27
 I. Reforma liturghiei și poziționarea slujitorului la altar	35
II. Despre orientarea în timpul rugăciunii, Liturghie și arhitectura locașului de cult în Biserică primară	49
III. Orientarea comună în timpul rugăciunii liturgice: Esența ei teologică și duhovnicească	115
IV. Privind către Dumnezeul nostru	158
 Abrevieri	167
Ilustrații	171
Bibliografie	173
Index.....	193

I

Reforma Liturghiei și poziționarea slujitorului la altar

Reforma Missei romane realizată după Conciliul Vatican II a schimbat semnificativ forma cultului catolic. Una dintre cele mai evidente schimbări a fost ridicarea de altare de sine stătătoare. Slujirea *versus populum* a fost adoptată peste tot în Biserica Latină și, cu câteva excepții, a devenit practica predominantă ca în timpul Missei slujitorul să stea în spatele altarului, cu fața la adunare. Această uniformizare a condus la o neînțelegere pe scară largă a faptului că întoarcerea preotului cu spatele spre popor ar fi o caracteristică a ritului Missei celebrate în conformitate cu Missalul Papei Pius al V-lea, în timp ce întoarcerea preotului cu fața către popor ar fi specifică Missei din *Novus Ordo* al Papei Paul al VI-lea. De asemenea, este admis de publicul larg faptul că celebrarea Missei cu fața către popor ar fi pretinsă, dacă nu chiar impusă, de reforma liturgică inaugurată de Conciliul Vatican II.

Totuși, documentele conciliare și postconciliare relevante prezintă o imagine destul de diferită. Constituția Conciliului despre Sfânta Liturghie, *Sacrossanctum Concilium*, nu vorbește nici despre celebrarea *versus populum*, nici

despre ridicarea de noi altare. Având în vedere acest fapt, este uimitor cât de repede au apărut altarele *versus populum* în bisericile catolice din întreaga lume¹. Directiva *Inter Oecumenici*, emisă la data de 26 septembrie 1964 și pregătită de Conciliu pentru ducerea la bun sfârșit a Constituției despre Sfânta Liturghie, are un capitol despre proiectarea noilor biserici și altare care include următorul paragraf:

„Praestat ut altare maius extruatur a pariete seiunctum, ut facile circumiri et in eo celebratio versus populum peragi possit. [Este de preferat ca altarul principal să fie ridicat departe de perete, astfel încât să se poată cu ușurință merge în jurul lui și sluji cu fața către popor]²“.

Se specifică aşadar că este de preferat să se ridice altarul principal separat de peretele din spate, astfel încât preotul să-l poată încadra cu ușurință și, prin urmare, slujirea cu fața spre popor să fie posibilă. Josef Andreeas Jungmann ne cere să luăm în considerarea următorul lucru:

„Doar posibilitatea este scoasă în evidență. Și aceasta [separarea altarului de perete (n.n.)] nici măcar nu este prescrisă, ci doar recomandată, precum se poate vedea, dacă se consultă textul latin al directivei... În noile instrucțiuni permisiunea generală pentru o astfel de amplasare a altarului este accentuată doar în privința posibilelor piedici sau restricții locale³“.

¹ J. A. Jungmann, ‘Der neue Altar’, *Der Seelsorger* 37 (1967): 375.

² Sacra Congregatio Rituum, *Instructio ad executionem Constitutionis de sacra Liturgia recte ordinandam ‘Inter Oecumenici’*, *AAS* 56 (1964): 898, no. 91. Această traducere este mai literală decât cea din *Documents on the Liturgy, 1963–1979: Conciliar, Papal, and Curial Texts* (Collegeville, Minn.: Liturgical Press, 1982), 108, no. 383.

³ Traducere Jungmann, ‘Der neue Altar’, 375.

Reforma Liturghiei și poziționarea slujitorului la altar

Într-o scrisoare adresată președinților conferințelor episcopale, cardinalul Giacomo Lercaro, președintele Consiliului pentru implementarea Constituției despre Liturghie, afirmă că, în ceea ce privește înnoirea altarelor, „prudența trebuie să ne fie călăuză“. El continuă, explicând:

„Mai presus de toate, pentru o liturghie vie și participativă nu este indispensabil ca altarul să fi *versus populum*. În cadrul Missei, întreaga Liturghie a Cuvântului este celebrată la tron, amvon sau strană și, prin urmare, cu fața la adunare; iar în ceea ce privește Liturghia Euharistică sistemele de amplificare sonoră înlesnesc participarea. În al doilea rând, o atenție deosebită ar trebui să fie acordată aspectului artistic și arhitectural, acest element fiind protejat în multe locuri de aspre legi civile⁴“.

Cu referire la îndemnul pentru prudență al cardinalului Lercaro, Jungmann ne avertizează să nu transformăm opțiunea acordată de instrucțiuni „într-o cerință absolută și, eventual, într-o modă pentru care cineva cedează fără să se gândească⁵“.

⁴ G. Lercaro, ‘L’Heureux Développement’, *Not* 2 (1966) 160; Traducerea engleză: *Documents on the Liturgy*, 122, no. 428.

⁵ Traducere din Jungmann, ‘Der neue Altar’, 380; a se vedea și C. Napier, ‘The Altar in the Contemporary Church’, *CleR* 57 (1972): 624. A. Lorenzer, ‘„Sacrosanctum Concilium“: Der Anfang der „Buchhalterei“: Betrachtungen aus psychoanalytisch-kulturredaktiver Sicht’, în *Gottesdienst-Kirche-Gesellschaft: Interdisziplinäre und ökumenische Standortbestimmungen nach 25 Jahren Liturgiereform*, eds. H. Becker, B. J. Hilberath și U. Willers, PiLi 5 (St. Ottilien: EOSVerlag, 1991), 158, susține că există o diferență semnificativă între documentele conciliare și ceea ce a rezultat din ele. În timp ce textele prezintă cu grijă o serie de opțiuni, punerea lor în aplicare a devenit un exercițiu de „despădurire totală“.

Respectând Oecumenici permite slujirea Missei cu față către popor, dar nu o recomandă. Precum sublinia Louis Bouyer în 1967, acel document nu sugerează nicidcum că Missa slujită cu față către popor este întotdeauna forma preferată a celebrării euharistice⁶. Rubricile din înnoitorul *Missale Romanum* al Papei Paul al VI-lea presupun o direcție comună a preotului și a poporului pentru nucleul Liturghiei Euharistice. Acest lucru este indicat de îndrumarea ca la *Orate, fratres, Pax Domini, Ecce, Agnus Dei* și *Ritus conclusionis* preotul să se întoarcă spre popor⁷. Aceasta pare să însemne că mai înainte preotul și poporul priveau în aceeași direcție, adică spre altar. La împărtășirea preotului rubricile conțin indicația „ad altare versus”⁸, ceea ce ar fi totuși redundant dacă slujitorul stătea în spatele altarului cu față spre popor. Această interpretare este confirmată de directivele Instrucțiunilor Generale, chiar dacă ocazional ele sunt în dezacord cu *Ordo Missae*⁹. A treia *Editio typica* a

⁶ L. Bouyer, *Liturgy and Architecture* (Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press, 1967), 105–6.

⁷ *Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticanii II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum*, editio typica (Cetatea Vatican: Typis Polyglottis Vaticanis, 1970), *Ordo Missae cum populo*, 391, no. 25 (*versus ad populum*), 473, no. 128 (*ad populum conversus*), 474, no. 133 (*ad populum versus*) și 475, no. 142 (*versus ad populum*).

⁸ Ibid., 474, no. 134.

⁹ Ibid., *Institutio Generalis*, nos. 107, 115, 116, 122, precum și 198 și 199 pentru Misele celebrate. Cf. O. Nußbaum, ‘Die Zelebration versus populum und der Opfercharakter der Messe’, *ZKTh* 93 (1971): 149–50, care arată că de puțin a vrut reforma liturgică să facă celebrarea *versus populum* normă exclusivă. Acest lucru, consideră el, este demonstrat limpede de faptul că în revizuirea făcută la *Ritus servandus in celebratione Missae*, cât și în versiunile din 1965 și 1967 ale *Ordo Missae*, slujitorul încă era instruit explicit să se întoarcă spre popor când i se adresează în mod direct, precum se întâmplă, de exemplu, la saluturile liturgice. *Novus Ordo Missae* păstrează,

Reforma Liturghiei și poziționarea slujitorului la altar

înnoitorului *Missale Romanum*, aprobată de Papa Ioan Paul al II-lea la 10 aprilie 2000 și publicată în primăvara lui 2002, păstrează aceste rubrici¹⁰.

Această interpretare a documentelor oficiale a fost aprobată de Congregația Română pentru Cultul Divin. Un editorial din publicația sa oficială, *Notitiae*, afirmă că aranjarea unui altar care să permită slujirea cu față către popor nu este o chestiune pe care liturghia stă sau cade („*quaestio stantis vel cadentis liturgiae*“). Mai mult, articoul sugerează că în această privință, ca în multe altele, chemarea la prudență a Cardinalului Lercaro a fost cu greu auzită în euforia postconciliară. Editorialul observă că schimbarea orientării altarului și folosirea limbii vernaculare ar putea deveni un substitut facil pentru pătrunderea în dimensiunile teologice și duhovnicești ale Liturghiei, pentru a-i studia istoria și pentru a lua în considerare consecințele pastorale ale reformei¹¹.

Ediția revizuită a Instrucțiunilor Generale ale Misalului Roman, care a fost publicată pentru scopuri academice în primăvara anului 2000, conține un paragraf referitor la chestiunea altarului:

de asemenea, această practică la Liturghia Euharistică. Nußbaum a fost cu siguranță un avocat al celebrării *versus populum* și totuși el recunoaște că în reforma liturghiei aceasta nu a fost opțiunea preferată, ca să nu mai vorbim de singurul mod legitim de a celebra Missa.

¹⁰ *Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticanii II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum Ioannis Pauli PP. II cura recognitum*, editio typica tertia (Cetatea Vatican: Typis Vaticanis, 2002), *Ordo Missae*, 515, no. 28; 600, no. 127; 601, nos. 132–33; 603, no. 141.

¹¹ Congregatio de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum, ‘Editoriale: Pregare „ad orientem versus”’, *Not* 29 (1993): 247.

Respect pe „Altare exstruktură pariete seiunctum, ut facile circumiri et in eo celebratio versus populum peragi possit, quod expedit ubicumque possibile sit. [Altarul să fie construit departe de perete, astfel încât să poată fi cu ușurință înconjurat și să se slujească cu față către popor, ceea ce este de dorit oricând este posibil]¹²“.

Formularea subtilă a acestui paragraf (*possit – possibile*) indică în mod clar faptul că poziția preotului slujitor cu față spre popor nu este obligatorie. Prevederea îngăduie pur și simplu ambele forme de slujire. În orice caz, sintagma: „ceea ce este de dorit oriunde (sau oricând) este posibil («quod expedit ubicumque possibile sit»)“, se referă la asigurarea unui altar de sine stătător și nu la cererea de a sluji cu față către popor¹³. Cu toate acestea, diverse știri ce relatează despre ediția revizuită a *Instructiunilor Generale* par să sugereze că poziționarea slujitorului *versus orientem* sau *versus absidem* a fost declarată indezirabilă, dacă nu chiar interzisă. Totuși, această interpretare a fost respinsă de Congregația pentru Cultul Divin în răspunsul la întrebarea adresată de Cardinalul Christoph Schönborn, Arhiepiscopul Vienei. Răspunsul este datat în 25 septembrie 2000 și este semnat de Cardinalul Jorge Arturo Agustín Medina Estévez, pe atunci prefectul Congregației, și de Arhiepiscopul Francesco Pio Tamburrino, secretarul său:

„În primul rând, trebuie să avem în minte că latinescul *expedit* nu constituie o obligație, ci o sugestie care se referă

¹² *Missale Romanum* (2002), *Institutio Generalis*, no. 299.

¹³ Textul este atent examinat de C. M. Cullen și J.W. Koterski, ‘The New IGMR and Mass *versus Populum*’, *Homiletic and Pastoral Review*, June 2001, 51–54.

Reforma Liturghiei și poziționarea slujitorului la altar

la construcția altarului *a pariete seiunctum* (despărțit de perete) și la slujirea *versus populum* (spre popor). Propoziția *ubi [sic] possibile sit* (unde e posibil) se referă la diferite elemente, ca de exemplu: topografia locului, disponibilitatea spațiului, valoarea artistică a altarului existent, sensibilitatea poporului ce participă la celebrările dintr-o anumită biserică etc. Se reafirmă că poziția cu față spre adunare pare mai convenabilă, întrucât înlesnește comunicarea (cf. editorialului din *Notitiae* 29 [1993], 245–249), fără a exclude totuși alte posibilități.

În orice caz, indiferent de care ar fi poziția preotului slujitor, este clar că Jertfa Euharistică este oferită singurului Dumnezeu treimic și că principalul, veșnicul și marele Preot este Iisus Hristos, Cel care lucrează prin preoția preotului care slujește în chip văzut ca instrument al Său. Adunarea liturgică participă la slujire în virtutea preoției universale a credincioșilor care necesită slujirea preotului hirotonit pentru a fi exercitată în sinaxa euharistică. Poziția fizică, mai ales cu privire la comunicarea dintre diferiți membri ai adunării, trebuie deosebită de orientarea duhovnicească interioară a tuturor. Ar fi o gravă eroare să ne imaginăm că orientarea principală a actului jertfelnici este spre comunitate. Dacă preotul slujește *versus populum*, ceea ce este legitim și adesea recomandabil, atitudinea sa duhovnicească trebuie să fie întotdeauna *versus Deum per Iesum Christum* (spre Dumnezeu prin Iisus Hristos), ca reprezentant al întregii Biserici. Asemenea și Biserica, ce ia formă concretă în adunarea care participă, este în întregime îndreptată *versus Deum* (spre Dumnezeu), aceasta fiind prima sa mișcare duhovnicească¹⁴.

¹⁴ Congregatio de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum, ‘Responsa ad quæstiones de nova *Institutione Generali Missalis Romani*’, CCCIC 32

În mod evident, paragraful relevant din Instrucțiunile Generale trebuie citit în lumina acestei clarificări.¹⁵

Deja în anii '60, teologi de renume internațional criticau triumful slujirii *versus populum*. În completarea lui Jungmann și a lui Bouyer, Joseph Ratzinger, pe atunci profesor de teologie la Tübingen și *peritus* la Conciliu, a ținut o prelegere la *Katholikentag* în 1966, la Bamberg, care a fost receptată cu multă atenție. Observațiile sale nu și-au pierdut relevanța:

„Nu mai putem nega faptul că exagerări și aberații enervante și necuvântătoare s-au strecut în interior. De exemplu, trebuie ca fiecare Missă să fie celebrată cu față către popor? Este atât de important să putem privi față preotului sau n-ar fi mai degrabă binevenit să reflectăm la faptul că și el este un creștin și că are și el toate motivele să se întoarcă spre Dumnezeu împreună cu toți frații săi creștini din adunare și să rostească împreună cu ei «Tatăl nostru»¹⁶?“.

Liturgistul german Balthazar Fischer admite că întoarcerea slujitorului spre popor pentru întreaga celebrare a Misiei nu a fost niciodată introdusă sau prescrisă în mod oficial de noua legislație liturgică. În documentele post-conciliare ea a fost pur și simplu declarată posibilă. Având

(2000): 171–72. În mod surprinzător, nu a fost publicat în *Notitiae*, ci în *Communicationes*, publicația oficială a Consiliului Pontifical pentru Interpretarea Textelor Juridice.

¹⁵ Cf. observațiilor lui J. Nebel, ‘Die editio typica tertia des Missale Romanum: Eine Untersuchung über die Veränderungen’, *Ecclesia Orans* 19 (2002): 278, n. 72.

¹⁶ R. Ratzinger, ‘Catholicism after the Council’, trad. P. Russell, *The Furrow* 18 (1967): 11–12.

Reforma Liturghiei și poziționarea slujitorului la altar

în vedere aceasta, faptul că slujirea *versus populum* a devenit practica dominantă a Bisericii Latine arată totuși uluitoarea măsură la care a ajuns „rolul activ al poporului în celebrarea euharistică”; pentru Fischer, aceasta este într-adevăr problema fundamentală a reformei liturgice de după Conciliul Vatican II¹⁷.

De obicei sunt aduse două argumente principale în favoarea poziționării slujitorului cu față spre popor în timpul Liturghiei Euharistice. În primul rând, se susține că aceasta era practica Bisericii primare și că ar trebui să fie regula și pentru vremea noastră. În al doilea rând, se susține că „participarea activă” a credincioșilor, un principiu care a fost introdus de Papa Pius al X-lea și care este central în *Sacrosanctum Concilium*, cere slujirea cu față spre popor¹⁸. Scopul acestui studiu va fi de a contracara aceste argumente din două direcții. Înainte de toate, o examinare a mărturiilor istorice va dovedi că orientarea comună a preotului și a poporului în cadrul Liturghiei Euharistice este atestată în Biserica primară și ea era de fapt obiceiul universal. Va fi evident faptul că direcția comună a rugăciunii liturgice este o tradiție consecventă atât în Răsărit, cât și în Apus. În al doilea rând, aş dori să argumentez, bazându-mă pe gândirea teologilor contemporani, că poziționarea permanentă

¹⁷ B. Fischer, ‘Die Grundaussagen der Liturgie-Konstitution und ihre Rezeption in fünfundzwanzig Jahren’, în Becker, Hilberath și Willers, *Gottesdienst-Kirche-Gesellschaft*, 422–23.

¹⁸ A se vedea, de exemplu, O. Nußbaum, *Der Standort des Liturgen am christlichen Altar vor dem Jahre 1000: Eine archäologische und liturgiegeschichtliche Untersuchung*, Theoph 18 (Bonn: Hanstein, 1965), 1:22, și B. Neunheuser, ‘Eucharistiefeier am Altare *versus populum*: Geschichte und Problematik’, în *Florentissimaproles Ecclesiae: Miscellanea hagiographica, historica et liturgica Reginaldo Grégoire O.S.B. XII lustra complenti oblata*, ed. D. Gobbi (Trento: Civis, 1996), 442–43.

Refață în față a preotului și a poporului nu este beneficiu pentru o participare reală a credincioșilor la Liturghie, așa cum a avut în vedere Conciliul Vatican II. Reflecțiile critice recente despre *participatio actuosa* au descoperit nevoia unei reconsiderări teologice și a adâncirii acestui principiu important. Cardinalul Ratzinger face o distincție necesară între participarea la Liturghia Cuvântului, care include acte exterioare, în special lecturarea și cântarea, și participarea la Liturghia Euharistică, unde gesturile exterioare sunt destul de secundare. Acesta scrie:

„Lucrarea chiar trebuie să înceze când ajungem în inima a ceea ce este important: rugăciunea (*oratio*). Trebuie să fie foarte clar că *oratio* este inima a ceea ce este important, dar că este importantă tocmai pentru că oferă un spațiu pentru lucrarea (*actio*) lui Dumnezeu. Oricine înțelege aceasta va vedea cu ușurință că problema nu constă de fapt în a privi *la* sau *înspre* preot, ci a privi împreună către Domnul și a ieși în întâmpinarea Lui¹⁹“.

Declarația Congregației pentru Cultul Divin, citată deja, arată că atunci când se vorbește despre „slujirea cu față spre popor“ se indică pur și simplu poziția preotului *vis-à-vis* de adunare în anumite momente ale liturghiei, fără a se face referire la un concept teologic²⁰.

¹⁹ J. Ratzinger, *The Spirit of the Liturgy*, trad. J. Saward (San Francisco: Ignatius Press, 2000), 174, cf. 171–77. A se vedea, de asemenea, observațiile critice ale lui M. Kunzler, ‘La liturgia all’inizio del Terzo Millennio’, în *Il Concilio Vaticano II: Recezionee attualità alla luce del Giubileo*, ed. R. Fisichella (Milan: San Paolo, 2000), 217–24 și D. Torevell, *Losing the Sacred: Ritual, Modernity and Liturgical Reform* (Edinburgh: T and T Clark, 2000).

²⁰ Congregatio de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum, ‘Editoriale’, 249.

Reforma Liturghiei și poziționarea slujitorului la altar

Expresia *versus (ad) populum* pare să fi fost folosită pentru prima dată de maestrul papal de ceremonii, Johannes Burckard în lucrarea sa, *Ordo Missae*, din 1502²¹ și a fost preluată în scrierea *Ritus servandus in celebratione Missae* din *Missale Romanum* pe care Papa Pius al V-lea a emis-o în 1570. *Ritus servandus* tratează despre cazul în care altarul este direcționat spre răsărit și, în același timp, spre popor (*altare sit ad orientem, versus populum*). Aceasta este într-adevăr starea de fapt în majoritatea bazilicilor romane cu intrarea în partea de răsărit și cu absida spre apus. Aici, *versus populum* trebuie privit pur și simplu ca o apozitie lămuritoare, și anume în perspectiva directivei imediat următoare potrivit căreia, în acest caz, la *Pax Domini*, slujitorul nu trebuie să se întoarcă (*non vertit humeros ad altare*), din moment ce el deja stă *ad populum*²². În acest sens topografic trebuie înțelese, de asemenea, și pasajele similare din Amalarius (cca. 830)²³ și Durandus (spre sfârșitul secolului al XIII-lea)²⁴.

²¹ Johannes Burckard, *Ordo Missae Ioannis Burckardi*, ed. J.W. Legg, *Tracts on the Mass*, HBS 27 (London: Harrison, 1904), 142; cf. Nußbaum, ‘Die Zelebration versus populum’, 160–61.

²² *Missale Romanum ex decreto Sacrosanti Concilii Tridentini restitutum Pii V Pont. Max. iussu editum, Ritus servandus in celebratione Missae*, V, 3. Ediția princeps din 1570 a *Missalului* este acum disponibilă într-o ediție de studiu: M. Sodi și A.M. Triacca, ed., *Missale Romanum: Editio Princeps* (1570), *Monumenta Liturgica Concilii Tridentini* 2 (Cetatea Vatican: Libreria Editrice Vaticana, 1998).

²³ Amalarius folosește expresiile *ad orientem* și *ad populum* pentru a explica faptul că slujitorul stă înaintea altarului cu față spre răsărit și se întoarce pentru saluturile liturgice: *Liber officialis III*, 9, ed. J.M. Hanssens, *Studi e Testi*, 139, 1:288–90. Despre Amalarius, a se vedea: W. Steck, *Der Liturgiker Amalarius: Eine quellenkritische Untersuchung zu Leben und Werk eines Theologen der Karolingerzeit*, MThS.H 35 (Munich: St. Ottilien: EOS-Verlag, 2000).

²⁴ ‘In ecclesiis vero ostia ab oriente habentibus, ut Rome, nulla est in salutatione necessaria conversio, quia sacerdos in illis celebrans semper ad populum stat conversus’ (Într-adevăr, în biserici care au intrarea spre răsărit,